

MOLITVENI OBRAZCI STARE JŠIH OBDOBIJ V OSREDN JESLOVENSKEM IN VZHODNOSLOVENSKEM KNJIŽNEM JEZIKU

Različnost obrednih terminologij osrednjega in vzhodnoslovenskega knjižnega jezika ob koncu 18. stol. (vidna v najstarejših molitvenih obrazcih: očenašu, očitni spovedi, veri) je nasledek različnih narečnih zasnov (alpska : panonska slovenščina 9. stol.), zgodovinskih sociolingvističnih dejavnikov (pokristjanjevanje Slovencev s strani Salzburga in Ogleja : slovansko bogoslužje v Kocljevi Panoniji 867—874), metod pokristjanjevanja in bogoslužja (zahodna upošteva narodni jezik delno, vzhodna v celoti). Zahodni slovenski kulturni prostor prilagaja in kalkira nemško-latinsko izrazje (in skladnjo), vzhodni dosledneje »sloveni«¹ grško ohranja že utrjeno starejše latinsko (*križ, oltar, zakrament : svetba → svetstvo*). Najstarejša plast starocerkvenoslovenske obredne terminologije se je ohranila na slovanskem obrobju nekdanje Kocljeve kneževine (Metodove panonsko-moravske nadškofije) tudi v vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku. Ob njej se je v začetku 19. stol. obnavljalo izrazje osrednjega knjižnega jezika (*žegen — blagoslov* ipd.).

The difference between the liturgical terminologies of the late 18th c. Central and Eastern Slovene literary standards (its early origin is seen in the oldest formulas: the Lord's Prayer, confiteor, creed) is a consequence of disparate dialectal substructures (Alpine vs. Pannonian Slovene of the 9th c.), of historical sociolinguistic factors (Christianizers from Salzburg and Aquileia vs. Slavic liturgy in Kocel's Pannonia A. D. 867—874), and of different methods of Christianizing and practicing public worship (the Western practice of partial vs. the Eastern one of global regard to the vernacular). The western Slovene cultural area naturalized and calqued German-Latin terms (and syntax), while the eastern area was more consistent in "Slovenizing" Greek terms and preserving the already established older Latin ones (*križ, oltar, zakrament* vs. *svetba → svetstvo*). The oldest layer of Old Church Slavic liturgic terminology survived on the Slavic fringe of what had been Kocel's principality (Methodius' Pannonian-Moravian archsee), including the Eastern Slovene literary language. These survivals were the source of terminological renovation of the Central Slovene literary language at the beginning of the 19th c. (*žegen — blagoslov* etc.).

Prispevek ima namen opozoriti na zanimiva dejstva iz zgodovinskega razvoja slovenskega obrednega jezika ter vzpodbuditi nadaljnje podrobnejše raziskovanje slovenske obredne terminologije.

V najstarejših molitvenih obrazcih rokopisnega obdobja (10.—15. stol.) in starejših slovenskih tiskanih obrednih besedilih od srede 19. stol. (v Prekmurju do druge svetovne vojne) je izpričano dvojno, delno različno obredno izrazje (in skladenjska zgradba). Te presenetljive značilnosti se razkrijejo ob primerjavi istih molitvenih obrazcev in nabožnih besedil v osrednje- in vzhodnoslovenskem¹ tipu knjižnega jezika 18. in 19. stoletja.

¹ Predmet jezikovne analize in primerjave so bila obredna besedila, predvsem lekcionarij, natisnjeni v osrednjem in vzhodnoslovenskem tipu knjižnega jezika v 17., 18. in 19. stol. Osrednji: J. Candik, Evangelja inu listuvi, 1613; o. Hipolit, Evangelja inu listuvi, 1715; J. Japelj, Listi inu evangelji, 1787, 1825; A. M. Slomšek, Sveti evangelji, Celje, 1848, Hitra inu glatka pot k nebesam, Ljubljana, 1770., Hrana evangelskih nauk, Celovec, 1845; vzhodnoslovanski: P. Petretić, Světi evangeliomi, 1651

V osrednjeslovenskem knjižnem jeziku 16. stol., pa tudi kasneje, je glede izrazja opazna »navezava« na obredni jezik in izrazje rokopisnega obdobja, katerega vzorci so nam ohranjeni v Celovškem-Rateškem, Stiškem in Starogorskem rokopisu, Brižinski spomeniki pa so tudi izhodišče vzhodnoslovenskega obrednega izrazja, v tiskanih delih izpričanega dokaj pozno, vendar besedotvorno zelo prožno razčlenjenega. — Kaj je značilno za obredna besedila, nastajajoča v teh dveh različnih kulturnih prostorih (v 200-letnem časovnem presledku)? V čem je utemeljena njihova jezikovna različnost, kje je razlog za tako izrazita razhajanja v izrazju? Vzroki so nedvomno prvenstveno jezikovni, šele potem sociolingvistični. Prvi razlog je zgodnja jezikovna narečno zaznamovana diferenciacija (alpska : panonska slovenščina) našega jezikovnega prostora, drugi upravno-politično vodeno usmerjanje komunikacije prebivalstva v danem prostoru v odvisnosti od zgodnjih, bolj ali manj spremenljivih fevdalnih cerkveno- in državoupravnih meja, v oblikovanju kulturnega prostora — osrednjega in vzhodnega.

Alpskoslovensko jezikovno ozemlje, ob pokristjanjevanju razdeljeno na salzbursko in oglejsko interesno območje (od leta 811 ju razmejuje Drava), je bilo v nadaljnji zgodovini Slovencev v cerkvenoupravnem pogledu razdeljeno med štiri škofije (Krška iz leta 1072, Labodsko-lavantinska iz leta 1228, Ljubljanska na območju Oglejskega partiarhata iz leta 1461, Goriška nadškofija po razpadu Oglejskega partiarhata iz leta 1751; ter starejši škofiji: Tržaška iz l. 547 in Koprška iz leta 1186); med njimi so kot samostojnejša verska — in kulturno-prosvetna žarišča delovali samostani starejših redov (benediktinci, cistercijani, kartuzijani), soudeleženi pri dokončnem pokristjanjevanju Slovencev.² Prafare³ kot središča, kamor je bila usmerjena komunikacija prebivalstva širšega okolja,⁴ postajajo zametki ožjih narečnih enot, deželne meje (Koroška, Kranjska, Štajerska) so osrednji slovenski jezikovni prostor do 16. stol.⁵ že razcepile na narečno zaznamovane »deželne jezike«, ki se delno skladajo s sodobno delitvijo slovenskega jezikovnega ozemlja na narečne skupine. Vendar prav »kranjski« knjižni jezik slovenskih protestantov kot normativni slovnični in besediščni sestav ne ustreza narečni členitvi Kranjske v 16. stol., saj »narečno« pokriva že zgodaj, v 12.—13. stol. »zasnovane« osrednje slovenske narečne skupine (dolenjsko, gorenjsko, rovtarsko). Prav njegovo deželno ime govori o njegovi »širši veljavi« že pred nastankom protestantskega knjižnega jezika; dopušča hipotezo o določeni stopnji izoblikovanosti obrednega jezika, ki se je moral že vse od pokristjanjevanja vzdrževati in razvijati na širokem

(prvi kajkavski lekcionar); *St. Kuzmič*. Nuovi zákon, 1771; *M. Kuzmič*, Světi evangeljomi, 1804 (druga izdaja), Kniga molitvena, 1846, 1913, 1930, Krščanske cerkvene pesmi, Köseg, 1848; *P. Dajmko*, Listi ino evangelji, Radgona, 1826, Opravilo svete meše, Radgona, 1829; *A. Kremlj*, Sveti nedelni ino svetešni Evangelji, Gradec, 1843.

² *Redovništvo* na Slovenskem, Benediktinci, kartuzijani, cistercijani, TF Inštitut za zgodovino Cerkve, Ljubljana, 1984.

³ *T. Logar*, Slovenska narečja, Kondor 154. Ljubljana, 1974.

⁴ Gl. Cerkev na Slovenskem (poglavje Krščanstvo na Slovenskem, str. 23—34) Ljubljana, 1971.

⁵ O dialektizaciji slovenskega ozemlja govori dokaj jasno že Trubar (Evangelij svetiga Matevža, 1555; Ta prvi dejl tiga Noviga testamenta, 1557); posredno tudi Dalmatin z objavo primerjalno-dialektalnega slovarčka, Registra v Bibliji 1584, podrobneje J. V. Valvazor v Slavi Vojvodine Kranjske (gl. izd. M. Rupla, Ljubljana, 1977).

območju Oglejskega patriarhata, vzporedno z razvojem slovenskega obrednega jezika v koroškem deželnem prostoru, kolikor je to dopuščala bogoslužna praksa zahodnega obreda, z delnim upoštevanjem maternega jezika različnih narodov in etničnih skupin (osnovna kateheza, obveznost molitve in osvajanje molitvenih obrazcev in verskih pesmi na pamet itd.).

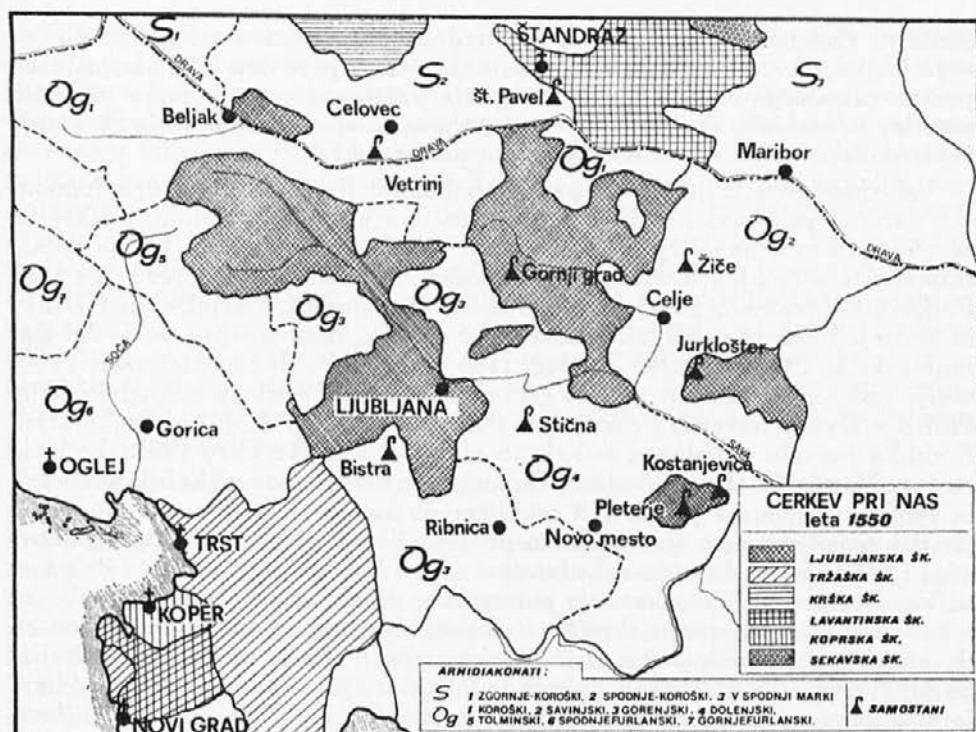
Vzhodnoslovenski jezikovni prostor nekdanje Kocljeve kneževine (panonska narečna skupina) je bil razdeljen med dva kulturna prostora, dvakratno razmejen in umetno odtrgan od zahodnega jezikovnega razvoja, kar je večalo razmejevanje in preusmerjalo razvoj posameznih jezikovnih pojavov na vseh jezikovnih ravninah, zlasti še v besedišču in skladnji. Ozemlje med Dravo in Muro je prvotno pripadalo nadškofiji Salzburg, državnoupravno je del Karantanske in Ptujске marke, z letom 1180 vključeno v deželo Štajersko, Prekmurje pod »ogrsko krono« pa je v cerkvenoupravnem pogledu pripadalo delno škofiji v Györu (severno Prekmurje), delno škofiji Zagreb (južno Prekmurje). Z vidika razvoja obrednega izrazja in obrednega jezika nove škofijske meje za časa Marije Terezije (združitev Prekmurcev katoličanov v škofiji Sombotel) in škofijske meje, za Jožefa II.⁶ usklajene ob koncu 18. stol. z deželnimi mejami, v tedanjem času niso bistveno preokrenile ustaljenega obredno-jezikovnega izročila v osrednje- in vzhodnoslovenskem kulturnem prostoru, bile pa so za vse Slovence daljnoročno zelo pomembne: učinki so se pokazali predvsem v 19. stol. ob oblikovanju skupnega slovenskega knjižnega jezika. Vzhodnoslovenski knjižni jezik prekmurskih Slovencev se sredi 18. stol. kaže kot knjižno dokaj urejen sestav, ki se je mogel do take stopnje izoblikovati le na podlagi že ustaljenega ustnega izročila ob vzgledovanju na najbližje, starejše kajkavsko knjižno izročilo s tiskanimi obrednimi besedili iz 16. stoletja.

Primerjava v obrednih besedilih izpričanega različnega izrazja kaže na izoblikovanost dveh različnih slovenskih kulturnih prostorov, ki so posledica nakazanih jezikovnih razvojnih teženj in zgodovinskih okoliščin od 9. do 14./15. stol., ko v Rateško-Celovškem in Stiškem ter Starogorskem rokopisu zaznavamo že določene narečne razvojne poteze slovenskega jezika, značilne za osrednji slovenski jezikovni prostor.

Osrednjemu in vzhodnemu tipu knjižnega jezika pripada (še v 18. stol.) »tanka« skupna plast izvirno slovenskih izrazov, znanih iz Brižinskih spomenikov (*duša, telo, greh, izpoved, milost, vek, devica, život, post, križ*, itd.); rokopisi osrednjega prostora (Rateški, Stiški) pa že posredno pričajo o različnem razvoju obrednega izrazja (tudi skladenjske zgradbe) v obeh narečno in kulturno različnih jezikovnih prostorih (prvotno karantanskem in prvotno panonskem).⁷ Zdi se, da je vse jezikovno ozemlje nekdanje Kocljeve kneževine (njena

⁶ Cerkev na Slovenskem; zemljevid Cerkev pri nas leta 1550 in zemljevid Cerkev pri nas po Jožefu II. (gl. nasl. str.).

⁷ O tem že F. Miklošič (Slovensko berilo za osmi gimnazijski razred, Dunaj, 1865): »med jezikom panonskih Slovencev in Slovencev, prebivajočih v starem Noriku /je/ že v devetem stoletju bila neka razlika« (str. 7); ponovno je to poudaril v uvodu v *Alt-slovenische Formenlehre in Paradigmen* (Dunaj, 1875). Po F. Ramovšu (Kratka zgodovina slovenskega jezika, Ljubljana, 1936) in novejši slavistični strokovni literaturi tudi R. Kolarič, Periodizacija razvoja slovenskega jezika, SR 11 (1958), 69–77. Kulturno-zgodovinske razmere Slovencev v Karantaniji in Panoniji v času pokristjanjevanja je na novo osvetlil B. Grafenauer, Bizantinsko poslanstvo in Slovenci (Glasnik Slovenske matice, Ljubljana, 1985, št. 1–2, 23–35).

zgodovinska meja se zahodno od Maribora dokaj pokriva s sodobno narečno razmejitvijo koroške in štajerske skupine)^{7a} oz. Metodove Panonsko-moravske nadškofije, vključno s sedanjim madžarskim panonskim prostorom, ohranjalo in tvorno razvijalo v 9. stol. »poslovenjeno«, ustaljeno starocerkvenoslovansko izrazje, na tej podlagi pa so v zgodovinskem razvoju nastajale mlajše, jezikovnim besedotvornim sestavom ustrezne različice.⁸ Sled tega »sožitja« starih in novih izrazov je jasno vidna še v Dajnkovih in Krempljevih izdajah lekcionarjev, molitvenikov, v pridigah A. Šerfa še v prvi polovici 19. stoletja.⁹

^{7a} Razmejitvev na podlagi morfonoloških podatkov vidna tudi iz disertacije Z. Zorko Koroški govori Dravskega hribovja od Ojstrice do Duha na Ostrem vrhu, Ljubljana 1985 (posebej poglavje Zgodovinski oris, str. 7–12).

⁸ Gl. zemljevid slovenskega ozemlja v 9. stol., natisnjen v delu F. Grieca Slovenski knez Kocelj, Ljubljana, 1938. Natančnejši podatki o pripadnosti sodobne vzhodne Štajerske in Prekmurja Koceljevi kneževini Panoniji so navedeni v Krajevnem leksikonu Dravske banovine, Ljubljana, 1937 (Srez Maribor, levi breg, str. 427–446; srez Murska Sobota, 425–464; srez Lendava, 299–307; srez Ljutomer, 376–391).

⁹ Nerazumljivo je, zakaj bi P. Danjko še v 20. letih 19. stol. s svojimi somišljeniki (Šerf, Rižner), nabožnimi pisci, tako vztrajno branil »vzhodnoštajerski jezikovni separatizem«, če bi bilo šlo le za »goli dialekt«. Brez izoblikovane ustne obredne tradicije taka prožnost izražanja, normativna in stilistična dognanost besedil na panonski narečni podlagi ne bi bila mogoča.

V obrednem jeziku osrednjega tipa so v Brižinskih spomenikih izpričane prvotne smernice po doslednem slovenjenju obrednih izrazov zakrnevale; v vseh treh obrazcih BS zasledimo v celoti le šest jezikovno prilagojenih prevzetih besed: *krst*, *post*, *cirkev*, *cesarstvo*, *sotonin*, *amen*. Zlasti v protestantskih besedilih 16. stol. pa se že lahko prepričamo o razmahu prevzetih izrazov iz starovisokonemščine ali tudi latinščine, verjetno iz zadnjega obdobja pokristjanjevanja¹⁰ (12.—13. stol.): *gnada*, *lon*, *trošt*, *ofer*, *andaht*, *ajfer*, *grevinga*, *maninga*, *tugent*, *gajžla*, *štrafinga*, *viža*, *rajtinga*; *far*, *firšt*, *rihtar*, *glid*, *špot*, *žlak*, *šac*, *žegen*, *arcat*; *oltar*, *kelih*, *škof*, *prediga*, *ajngelci*, *tempel*, *evangelij*, *krona*, *štola* itd.) z razvitimi besednimi družinami (*ofer*, *ofrovati*, *ofran*, *ofranje*; *žegen*, *žegnati*, *žegnan*, *žegnovati*; *gajžla*, *gajžlati*, *gajžlan* itd.). Biti so morali uveljavljeni že v govornem izročilu, saj se npr. Lutrov nemški izraz v Bibliji pogosto ne ujema z Dalmatinovo prevzeto besedo v istem sobesedilu (npr. *heilige Kleider* — *Sveti Gvanti*, *mein Priester* — *moj Far*). Pri nekaterih od navedenih (in številnih drugih) se pojavljajo tudi še starejši slovenski izrazi (npr. *gnada/milost*, *ofer/dar*, *lon/plačilu*, *firšt/viuda*, *apostol/joger/sel*) kot razlagalne sopomenke. Ob prevodu protestantskih del, zlasti Biblije, pa v 16. stol. nastajajo tudi novi izrazi, besedotvorni in pomenski kalki, predvsem nemških ali tudi klasičnih (latinskih) izrazov, na podlagi nemških ali latinskih jezikovnih predlog (*herrschen* → *gospodovati* za izvirno slovensko *vladati*, itd.). Tako se krepko ustvarja slovensko knjižno besedje.

Vendar je že pri protestantskih piscih (kot znano) nazor o značaju knjižnega besedišča različen. Krelj se zaradi obilice popačenk ne strinja z »Gospod Truberjevo kranjščino«. Opozarja (Postila 1567, uvod) na Kraševce, Istrijane, Dolenjce, Vipavce, ki »čisteši« govore kot v »Kranji inu Korotani do polu nemški«. Gre za jezikovno obrobje, ki je vsaj delno poznalo glagoljaško knjižno izročilo in tako pri Krelju odkrivamo nekatere stare, izvirne izraze, izpričane tudi v vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku 18. stol., npr. *blagoslov*, *prorok*, *skrovnost*, *svada*, *zbloda*, *vreme* — *čas*, *pravdni dan*, *račiti* itd.; ob njih pa tudi knjižne latinske sopomenke, npr. *Veličastvo* ali *Majesteta*, *Mysterium* ali *skrovnost/skrivnost*, *šega* ali *natura*, *Attende lectioni* — *študiraj*, *termin* — *čas*. Stanje, izpričano pri protestantih, je moralo biti v osrednjem jeziku rezultat dolgotrajnejšega predhodnega razvoja, v katerem je bilo izvirno slovensko besedišče, vključno ali predvsem z obrednim izrazjem, v svoji izvirni izpeljavi omejevano in je postajalo vse bolj odvisno od besedotvorno-pomenskih značilnosti nemške ali latinske predloge. Prevzeti izrazi se dokaj pogosto pojavljajo ob izvirnih starih kot pojasnjevalna, mlajša pogovorna, prevzeta beseda.¹¹ Redkejša je izmenjava starega izvirnega z mlajšo, izvirno sodobno

¹⁰ Raziskovalec češke obredne terminologije A. Frinta opozarja na značilen dualizem nemške in slovanske misijonske misije v času pokristjanjevanja Slovanov. Misijonarji z zahoda jezikovno niso bili kos nalogam, niso bili naravnani k ljudstvu. Prilagajali so v nemškem prostoru nastale izraze latinskega in grškega izvora (*postb*, *popb*, *crky*, *oltar*) — višjemu, izobraženemu sloju razumljive. Za misijo Konstantina in Metoda pa je značilna jezikovna sposobnost in moč, razvidna iz ustrezno poslovanjenih grških izrazov (tudi latinskih) in uspešne pomenske prilagoditve slovanskega besedja. O tem glej Náboženské názvosloví československé, Praga, 1919 (XXII—XXIII).

¹¹ Potrdilo za te ugotovitve sem zasledila tudi ob primerjalnotekstoških razlagah v razpravi I. Grafenauerja Delo menihov Sv. Benedikta in Sv. Bernarda za staro slovensko književnost. I. Grafenauer, Literarnozgodovinski spisi (ur. J. Pogačnik), Slovenska Matica, Ljubljana, 1980, 115—168.

besedo: *zlodej* — *hudič*, *divica* — *dečla*, *milostiv* — *usmiljen*, *život* — *življenje*. V zgodovinskem razvoju osrednjega (»krajnskega«) knjižnega jezika se le počasi prevzete besede umikajo izvirnim knjižnim novotvorbam, ki pa se kot neuspeli poskusi niso v celoti ohranile (npr. že pri Krelju: *ozdravlenik* za *arcat*, *služba* za *officium*, *myrnik* za *nosilec miru*, itd), pa tudi vzhodnoslovenskim kontaktnim sopomenkam predvsem v 18. stol. (*folk* — *narod*, *žlahta* — *rod*, *družina* itd.), iz slovenskega knjižnega jezika pa so bile dokončno izločene v prvi polovici 19. stol. (v tem pogledu so izjemno zaslužni V. Vodnik, U. Jarnik, J. Primic, M. Ravnikar, A. M. Slomšek in F. Metelko).

Vzhodnoslovenski knjižni jezik protestantov in katoličanov, njihova obredna besedila, tiskana od srede 18. stol. dalje (na Madžarskem in v Avstriji), vsebujejo v nasprotju z besedili osrednjega knjižnega jezika izvirno slovensko, besedotvorno zelo prožno izrazje. Šibka prisotnost madžarizmov (*aldov*, *tanač*, *orsag*, *varoš*, *jezero*, *pūšpek*, *kinč*, *šereg*, *sors*), delno tudi nemčizmov (kot sopomenskih možnosti: *trošt*, *kaštiga*, *vandrat*, *vandrar*, *zgrüntati*, *ošpotavati*, *tálnik*, *mantrník* itd.), opozarja na drug kulturni prostor. V izrazju izpričujejo vzhodnoslovenska nabožna besedila zanimivo stopnjo ujemanja s kajkavskimi.¹² Izrazi v kajkavskih in prekmurskih besedilih se razlikujejo po glasoslovni realizaciji (pred pomišljajem prekmursko — kajkavsko za njim): *vūzem* — *vuzem*, *moka* — *muka*, *skrivno* — *skrovno*, *vōra* — *ora*, *padlūvao* — *valuval*, *zveličiteo* — *zveličitel*, *agnjec* — *janec*, *skuza* — *suza*; delno po drugačnih besedotvornih vzorcih istih besednih vrst: *gospoud* — *gospon*, *oča* — *otec*, *dejte* — *detece*, *kmica* — *temnost*, *pūstina* — *puščina*, *spaka* — *spačenje*, *svedočanstvo* — *svedóčtvo*, *poglavar* — *poglavnik*, *dou* — *dolica*, *soudba* — *osudjenje*, *milostivni* — *milostivi*; po drugačnem izvoru, obstoju ali izboru posameznih strokovnih izrazov: *rejč* — *slovo*, *leto* — *godišće*, *telo* — *utroba*, *šinjek* — *vrat*, *na brejg* — *na goru*, *ogradec* — *vert*, *dveri* — *vrata*, *kokout* — *pévec*, *rod* — *družina*, *meč* — *sablja*, *mraz* — *zima*, *sūknja* — *dolana*, *bojaznost* — *strah*; *gvant* — *halje*, *mujoaonica* — *medenica*, *kūs* — *celov*, *parašanci* — *purgari*; *dvoriti* — *služiti*, *odūrjavati* — *nazlobiti*, *radūvati* se — *veseliti* se itd.

V čem je utemeljena nakazana sorodnost? Obe knjižni različici — starejša kajkavska s prvimi tiski iz protestantskega obdobja (16. stol.) in mlajša prekmurska iz 18. stol. sta nastali kot knjižni nadstavbi v območju narečno razčlenjene »panonske slovenščine« (kajkavska v jugozahodnem pasu), prekmurščina v severnem delu na ozemlju nekdanje Koceljeve kneževine, v prostoru, kjer je v 9. stol. zaživelo slovansko bogoslužje.¹³

Poznavalci kajkavske knjižne tradicije (O. Šojat, A. Šojat in drugi) poudarjajo arhaičnost kajkavskega obrednega jezika sploh. V 16. stol. izpričane prve kajkavske knjige pričajo o njegovi normativni izdelanosti.¹⁴ V območju

¹² Razvidna je iz primerjave odlomkov kajkavskih Petretičevih in prekmurskih slovenskih Svétih evangeliomov M. Kūzmiča.

¹³ Meja med Spodnjo Panonijo in Posavsko Hrvaško je na vzhodu že v 9. stol. potekala po Sotli in nato ob desnem bregu Drave. Gl. zemljevid slovenskih pokrajin v IX. in X. stoletju; I. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* II, Ljubljana, 1965. Obseg sedanjega slovenskega ozemlja, v 9. stol. pripadajočega Metodovi nadškofiji, je orisan v delu F. Kovačiča, *Zgodovina Lavantinske škofije*, Maribor, 1928 (poglavje Ciril in Metod, 27–30).

¹⁴ A. Šojat, *Kratki nauk jezičnice hrvatske* (Jezik stare kajkavske književnosti), Kaj II–IV (1969), 71; O. Šojat, *Izbor iz starije hrvatskokajkavske književnosti*: Četiri

zagrebške (nad)škofije, ustanovljene konec 11. stol.,¹⁵ naj bi se bil obredni jezik posredno navezoval na starocerkvenoslovansko bogoslužno izročilo¹⁶, ali vsaj ohranjal — misel omenjenih raziskovalcev razvijam dalje — izrazje, izoblikovano in uveljavljeno v 9. stol. v Panoniji (in na Moravskem), kjer se je pod pokroviteljstvom Koclja, ki je »vzljudil slovanske knjige« dobro sedemletje razvijala »staroslovenska« bogoslužna in književna dejavnost.¹⁷ Če pa je v zagrebški škofiji prvotni slovanski bogoslužni jezik ostal, vsaj njegovo izrazje, velja to prav tako za Prekmurje s Porabjem, ki je bilo v isti državi, pod ogrsko krono, vključeno le v drugo škofijo (Győr, kasneje Sombotel). Nedvomno so se med ljudstvom najstarejši molitveni obrazci iz časov pokristjanjevanja v ustnem izročilu vzdrževali, saj etnologi ugotavljajo, da tudi poganski običaji niso takoj in povsem zamrli, pač pa so se pomensko in oblikovno preoblikovali, novim razmeram prilagajali.¹⁸ Tako se je ohranilo tudi prvotno obredno izrazje. Dokazov za tako sklepanje je še več. Tudi Madžari so v času pokristjanjevanja prevzeli del prvotnega panonskega »staroslovanskega« obrednega izrazja, nedvomno od panonskih slovanskih deželanov¹⁹ (npr. *króstĭ* → *kereszt*, *milostĭ* → *malaszt*, *světlĭ* → *szent*, *hvala* → *hála*, *popĭ* → *pap*, *opatĭ* → *ápat*, *bratĭ* → *barat* 'menih'). Tudi poimenovanje dni v tednu, izvirajoče iz časov pokristjanjevanja Panonije in Moravske, je prevzeto v madžarščino (*srĕda* — *szerda*, *četrŕtĭkĭ* — *csütörtök*, *petĭkĭ* — *péntek*, *sĕbota* — *szombat*, in celo *kedd* — *dve* kot kalk besede *vĕtornikĭ* 'drugi dan').

Tako seveda ne preseneča prisotnost »staroslovanskega« obrednega izrazja v kajkavskih in prekmurskih molitvenih obrazcih in obrednih besedilih, pa tudi ne v (starejšem) češkem obrednem jeziku.²⁰ Če samo bežno preletimo slovarček izrazja A. Frinte s 120 gesli, se seznanimo s prisotnostjo »panonizmov in palecoslovenizmov« v češkem izročilu obrednega jezika, češkim besedotvornim deležem in nadaljnjo širitvijo tega besedja med slovanske sosesde. To »odkritje« posredno pojasnjuje »moravizme« Brižinskih spomenikov (zlasti II.),

stoljeća od prve sačuvane publikacije hrvatskokajkavske književnosti, Kaj VIII, 9—10 (1975). — L. Hadrovics, *Kajkavische Literatur*, Wiesbaden, 1964.

¹⁵ Zagrebško škofijo je leta 1094 ustanovil madžarski kralj Ladislav. O njenem nastanku priča listina ostrogonskega nadškofa Felicijana 1134; prvotno je bila vključena v madžarsko nadškofijo Ostrogon, nato v Kaločo. Njen prvi škof je bil Duh, po poreklu Čeh (Enciklopedija Jugoslavije 8, 1971, počeci biskupskog Zagreba X—XII stol., str. 584). Nekako do tega časa se je na Češkem vzdrževalo slovansko bogoslužje v sázavskem samostanu. Ustanovil ga je 1032 knez Oldřich, Spytýgněv II. pa je 1055 slovanske menihe pregnal na Madžarsko. Vratislav II. jih je 1061 poklical nazaj ter 1079 zahteval od papeža dovoljenje za razširitev slovanskega bogoslužja na češkem ozemlju. Papež Gregor VII. je 1080 to »nemodro zahtevo« zavrnil, nakar so sázavski samostan 1097 obvladali latinski menihi, slovanski pa so bili razgnani in slovanske knjige uničene (A. Frinta, str. XIX).

¹⁶ J. Jurančič, *Kajkavsko narječje kao književni jezik u djelima Tita Brezovačko-ga* (poglavje Tudi leksički elementi), disertacija, Ljubljana, 1961.

¹⁷ F. Grivec, *Slovenski knez Kocelj*, Ljubljana, 1938; *Slovansko bogoslužje v Panoniji*, Slovenski panonski velikaši, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 11 (1940), 60—62; Drugi frizinški spomenik in Čirilova književna šola, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 22 (1941), 106—115.

¹⁸ V. Novak, *Slovenske ljudske molitve* (uvod), Ljubljana, 1983.

¹⁹ O. Asbóth, *Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung*, ASI Ph 1900, 433—487.

²⁰ A. Frinta, *Náboženské názvosloví československé*, Praga, 1919.

saj je jasno, da je vse slovensko ozemlje nekdanje Panonije in slovaško-moravski prostor Velike Moravske kot državne tvorbe pri slovanskem bogoslužju uporabljal bolj ali manj isto obredno izrazje (starejše iz latinščine prilagojene izraze, ^{20a} poslovanjeno, delno kalkirano grško in pomensko prevrednoteno prvotno »pogansko« izrazje (npr. BS II: *eže trěbǫ tvorim; oběti jim nesem*).

V večini primerov gre le za glasoslovne različice izrazov, znanih iz kajkavskih in prekmurskih obrednih besedil: *blahoslaviti*, *bližni*, *blouditi*, *blud*, *bludár*, *balvan*, *bohorodice*, *dio/dioný*, *cinter* (dialektalno južnomoravsko, v Prekmurju *cintor*), *hod* < *godŭ*, *hospodin*, *hospodine pomiluj ny*, *káti se* < *ka-jati se*, *kmotr* (boter), *kořiti se* (pokoriti se), *křest* (krst), *kříž*, *nebe*, *smilovati se*, *milost*, *mnich*, *modliti se komu*, *mše*, *mučeník*, *neděle*, *oltár*, *opat*, *orodovati* (prekmursko *oročnik*, *oročina*, *örok*), *pohan*, *pop*, *prorok*, *přesnic* < *oprěšňkŭ* (v panonskih govorih *presmec* — butarica; *velikonoční kruh* — kolač), ^{20b} *přijímání svĕtstva* (prevedeno po *pričestiti se*, prekmursko *pričeščavati* — *obhajati*), *rusadlá* (prekmursko poimenovanje *risalji* — *binkošti*), *slovo*, *spas*, *spasitel*, *stvoritel*, *stvoriti* (stvoritel'), *svátek* < *světŭ dónŭ*, *světec*, *učeník*, *věk*, »na věky věků«, *dluhy* (mlajše *vina*), *zákon* (úmluva), *zповěd'* < *izpověď* (pripona *iz-* za *vy-*) *zpytovati* < *iz-*, *ispitati*, *žid* < *židovinŭ* (prekmursko *židov*). Navedeni so le primeri z glasoslovnimi razlikami, ki pa so zadosten dokaz za prvotni skupni izvor; tem bolj, ker gre za odstopne od čeških glasoslovnih zakonitosti. Iz velike Moravske se je »staroslověnsko« obredno izrazje že zgodaj razširilo na Češko; kot viri poročajo, naj bi bil češkega kneza Bořivoja v letih 880—885 krstil sam nadškof Metod (stanu primerno), slovansko bogoslužje pa se je po pregonu Metodovih učencev iz Velike Moravske gojilo na Češkem (kot smo videli) v »klásteru Sázavském« do zatora v l. 1097. Prvotno moravsko-panonsko slovansko bogoslužje je v češkem jezikovnem prostoru vzdržalo 250 let in tudi prehod na zahodni latinski obred ni zatrl sledov prvotnega obrednega izrazja, ki je postalo podlaga tudi mlajšim različicam češkega izvora. Od Čehov so ga ob pokristjanjevanju prevzeli delno Lužiški Srbi²¹, in Poljaki.²²

Prvotno »staroslověnsko« obredno izrazje tudi na jugozahodnem kajkavskem in severnem slovenskem obrobju nekdanje Panonije ni zamrlo, posredno pa je njegov obstoj in razvoj nedvomno podpiralo tudi jezikovno izročilo hrvaških glagoljašev, neposrednih ohranjevalcev slovanskega bogoslužja, s tem tudi prvotnega obrednega izrazja, ki je v čakavskem in kajkavskem prostoru ustrezno podrejeno kasnejšim besedotvornim razvojem. Ne glede na nedvomno staro dediščino pa se je kajkavsko jezikovno področje v 14. in 15. stol. odprlo vpli-

^{20a} F. Miklošič, *Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen*, Dunaj, 1876. I. *Wiehl*, *Untersuchungen zum Wortschatz der Freisinger Denkmäler*, Slavistische Beiträge, 78 (1974), München.

^{20b} Navaja A. Murko v svojem slovarju *Slovensko-Némški in Némško-slovenski Róčni besednik*, Gradec 1833, str. 438. V pomenu *potica* sem zasledila izraz *presenc* v Primorskem dnevniku 30. mar. 1986. Gl. M. Kapelj, Kaj se še ohranja od tradicionalnih jedi (str. 11). Živost te besede v Dolini pri Trstu mi je še ustno potrdil prof. B. Pangerc (Dolina je prvotno pripadala koprski škofiji).

²¹ A. Frinta, *Bohemismy a paleoslovenismy v lužičkosrbské terminologii křestanské a jejich dějepisný význam*, Praga, 1954.

²² B. Havránek, *Vývoj českého spisovného jazyka*, Praga, 1974 (predvsem I. in II. poglavje: První spisovný jazyk na našem území — jazyk staroslověnský, 7—20; Spisovná čeština doby starší do obrození, 21—83).

vom hrvaških glagoljašev. E. Hercigonja²³ je v obsežnem korpusu hrvaške glagoljaške književnosti odkril zanimiv pojav, ki posredno priča o zgodnji kultiviranosti kajkavskega (obrednega) jezika. Gre za jezikovno interferenco v pomembnih spomenikih glagoljaške književnosti (npr. Petrisov Zbornik iz leta 1468), za prisotnost kajkavskih jezikovnih pojavov na vseh jezikovnih ravneh.

Za starejše kajkavsko knjižno izročilo in dvesto let mlajše prekmursko tiskano knjižno izročilo je značilno zelo izvirno slovensko izrazje (tudi kajkavci svoj knjižni jezik do 18. stol. imenujejo slovenski, kar pomeni, da so se tipoloških razlik v odnosu do čakavskega in štokavskega jezikovnega sestava dobro zavedali), ki se dokaj dobro ujema s starocerkvenoslovanskim (*Bogorodica, blagoslov, spasitel, prorok, svetec, učitelj, stvoritelj, vek, dobro vzdati, angel gospodnji* itd.), kar je mogoče preverjati tudi s slovarjem o. J. Šetke.²⁴

Vprašanje izvora in sorodstvene zveze med starejšo knjižno kajkavščino in (na videz) mlajšim prekmurskim knjižnim izročilom z jezikovno-narečnega zornega kota ni sporno (prvotna panonska slovenščina). Enakost izrazja pa je podpiral v 9. oziroma 10. stol. zasnovani skupni kulturni prostor. Delno gre za skupne izvirne izraze, ohranjene iz časov pokristjanjevanja, delno za mlajše, ločeno nastale kajkavske in prekmurske novotvorbe po narečno različno ustaljenih besedotvornih vzorcih. Prenos mlajših kajkavskih izrazov v Prekmurje in prekmursko knjigo je podpirala tudi raba kajkavskega lekcionarja (P. Petretics, *Szveti Evangeliomi, Gradec, 1651*) v prekmurskih župnijah, vključenih v zagrebško nadškofijo (južno Prekmurje, arhidiakoniat s sedežem v Turnišču, medtem ko je srez Murska Sobota do l. 1777 spadal pod madžarsko škofijo Győr).

V 18. stol. je slovensko Prekmurje doživelo vznemirljiv knjižni razmah; knjižno dejavnost so razvijali najprej protestanti, za njimi katoličani.²⁵ Iz Škafarjeve bibliografije²⁶ so razvidni zlasti številni ponatisi del M. Küzmiča (*Szveti Evangeliomi, 1780, Kniga molitvena, 1783* in naslednje izdaje, kot tudi ponatisi drugih del). Vse kaže, da so te njegove knjige poznali in rabili po župnijah vzhodnoštajerskega (avstrijskega) panonskega narečnega območja, med Dravo in Muro, po reformiranju škofijskih meja za Jožefa II, vključenega pod sekovsko škofijo. Ni sicer razumljivo, od kod molitveniki z istim izvirnim slovenskim obrednim izrazjem, potrjenim tudi za območje sekovske škofije, kot npr. razpoložljivi primerek z naslovom *Kniga molitvena, Bogábojcesim dűsam dána, Sztáro — szlovenszka, natisnjena v Gradcu 1846. Imprimatur: Da sze znova zlozsiti szme »Kniga molitvena« sze od dűhovne sztrani dopoli. Dűhovni sztol szekopszke knezopladike v Gradci, dneva 15. aprila 1846. Roman s. r. Blaz Neubauer s. r., tajnik dűh. sztola*. Knjiga je izšla v času, ko je bila tudi že Dajnkova »separatistična struja« dokončno odklonjena, vendar zgovorno priča o izoblikovanem izročilu obrednega jezika na tem področju, ki pa

²³ E. Hercigonja, Društveni i gospodarski okviri glagoljaštva od 12. do polovine 16. stoljeća, *Croatia II*, zv. 2 (1971), 7—100. — Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća, *Croatia IV*, št. 1, (1973).

²⁴ O. J. Šetka, Hrvatska kršćanska terminologija (2. izdaja), Split, 1976.

²⁵ V. Novak, Izbor prekmurskega slovstva, Ljubljana, 1976.

²⁶ I. Škafar, bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919, SAZU, Ljubljana, 1978.

je v terminološkem pogledu sprejemal vplive osrednjeslovenskega knjižnega jezika. Tudi to je panonsko narečno ozemlje, območje nekdanje Koceljeve kneževine in Metodove metropolije, v začetku 19. stol. na »knjižnem razpotju« med osrednjim knjižnim jezikom in hrvaško knjižno kajkavščino. Ko se je ta za ilirizma umaknila knjižni štokavščini, so se prekmurski in vzhodnještajski Slovenci lahko odločili le za osrednji oziroma v tem času že nastajajoči skupni slovenski knjižni jezik, za katerega si je toliko prizadeval prav J. N. Primic kot prvi predavatelj slovenskega jezika na graški stolici (v letih 1811 do 1813).

Dosedanje poznavanje jezikovnega gradiva, predvsem besedišča prekmurskega knjižnega izročila v 18. in 19. stol., dopušča izraziti vsaj verjetne domneve, ki jih bo mogoče dokazati na podlagi izčrpnjših, sistematičnih raziskav besedotvorja, tematskega besedišča in skladenjske jezikovne zgradbe. Prekmurska knjižna besedila (zlasti molitveniki, pesmarice) vsebujejo razvojno razčlenjeno izrazje; zdi se, da gre za številne besedotvorne različice, arhaizme in izvorno mlajše izraze ter za nekatere zelo tvorne besedotvorne vzorce posameznih besedotvornih pomenskih kategorij (delujoča oseba na *-tel*: *spasiteo, tolažiteo, obveseliteo*; abstraktna lastnost na *-ost*: *temnost, svetlost, veselnost, odičenost*; pojmovna imena *množičnost* na *-stvo*: *božstvo, svetstvo* (zakrament), *trojstvo, boľbanstvo*). Opozorim naj na nekatere »diahronične« nize (*milost — milošča — smilenost — smilečnost*; *život — žitek — življenje*; *bojazen — bojznost, vüpažen — vüpažnost*; *pretina — vrelost*), na zelo izrazito zastopano tvorbo imen za glagolska dejanja oziroma rezultat glagolskega dejanja na *-je* (*skvarjenje, stvorjenje, predganje, želenje, pregrešenje, mišljenje, povrnjenje, dugovanje* itd.), na bogate besedotvorne družine (*vrač, vračiti, vrašтво, zvrčenje*; *bloditi, blodnost, bloden*; *gizdost, gizdav, zgizdavati*; *dika, dičiti, odičeni* itd.), na preplet prekmurskih in kajkavskih različic v izrazju. Ozir za kajkavsko obredno izročilo pri prevzemu posameznih izrazov se dá dokazati na podlagi neustreznih glasovnih odrazov. Tako je npr. beseda *dika* 'čas, slava' izposojenka (*děkovati* v češčini). Glede na prekmurski razvoj dolgega naglašenege *ě* bi pričakovali v besedi dvoglasnik *ej* (kot npr. v besedah: *prejem* 'čas', *reč* 'beseda', *nazvejšti* 'sporočiti' itd.), pojavlja pa se *i*. Izraz *dika* je redkost že v starocerkvenoslovanskih spomenikih. V Staroslověnském slovarju²⁷ je navedena naslednja razlaga: *dika, -y f. occurit in CMLab* — ozdoba, sláva, pocta; ukrašeníje, slava, čest; Schmuk, Ruhm, Ehre; Gloria ot tēbē diŏ'na dika slo-vên'skimŏ ereom ...* V omenjenem molitveniku iz leta 1846 je izraz *dika* zelo pogost (npr. *Dika bodi Bogi oči, i Sini i svētomi Dūhi; Dika bodi Bogi Oči*, ki me je stvor; *dika Bogi Sini*, ki me je odküpo, *dika i S. Dūhi*, ki me je posveto; Po tvoji prošnjáj, o milostivna Mati! pridem vu *Nebesko diko*).

Podobno velja za besedo *sluga*; prevzeta je iz kajkavskih besedil. Po prekmurskem glasoslovnem zakonu (*ü → ū*) bi morala obstajati oblika *slüga* (kot služba, službenica). V prekmurskih besedilih so opazne tudi prekmurske in

²⁷ Slovník jazyka staroslověnského — Lexicon Linguae Paleoslovenicae, Praga, 1966 (A—C).

* Kratica CMLab pa pomeni: Officium croatico-glagoliticum ss. Cyrilli et Methodii e breviario Labacensi, saeculi XIV. exeunte scripto- quod Labaci (Ljubljana) in Bibliotheca Universitatis asservatur. Textum officii, quod monumentis saeculo X in Bohemia conscriptis annumerandum est, e tabulis photographice manuscripti excerptimus et excerptimus (str. LXVI).

kajkavske različice (*gospoud — gospon, jaz — ja, lejšto — leto, radost — veselje, ljubeznost — ljubav, guč — govorjenje*), pa tudi stari slovenski narečni kontaktni sinonimi (*mer — pokoj*; v koroških in gorenjskih govorih predvsem *pokoj*, v dolenskih in štajerskih ter panonskih predvsem *mir*; potek morda že praslovanske izolekse bo treba še ugotavljati).

Bogata sopomenskost v izrazju vzhodnoslovenskih obrednih besedih, na katero tokrat le bežno opozarjamo, spominja na podobno sožitje izvirnih slovenskih in prevzetih, prilagojenih nemških oziroma latinsko-nemških izrazov v osrednjem slovenskem knjižnem jeziku 16. 17., celo 18. stol. (*milost — gnada, plačilu — lon, vajroh — kadilu* itd.). Verjetneje se zdi, da besedotvorno izvirne prekmurske ali kasneje tudi vzhodnoštajerske izrazijske izpeljanke niso prodirale v kajkavski knjižni jezik, pač pa je ta v večji meri vplival na vzhodnoslovenskega, kar vse bo še predmet raziskav na izbranem korpusu besedil. — Ob vzhodnoslovenskem obrednem izrazju lahko še posebej sproščeno pomislimo na Brižinske spomenike, zlasti na BS II (pridiga o grehu in pokori). Dejstvo je, da vzhodnoslovenski (in kajkavski) narečni prostor oziroma knjižni jezik v izrazju izkazuje višjo stopnjo kontinuitete z BS II (delno tudi III) kot osrednji knjižni jezik v vseh stopnjah razvoja do 19. stol.: *príšestje, spasitel, spasenje, obet, krov, prja, vože, božji stol, utroba, rob; posetiti, račiti, spasiti; dostojno, mrzko, žestoko* itd. To si lahko razlagamo na dva načina:

1. Izvirno besedje BS II je izrazito panonskoslovensko. Idejno-stistična analiza tega besedila je Grivcu omogočila prepričljivo sodbo o nastanku II. spomenika v Panoniji (po latinski predlogi),²⁸ Isačenko pa je prav glede na besedišče in nekatere oblikoslovne značilnosti predvsem izvor tega spomenika postavljaj na Nitransko.²⁹ V izrazju je šlo, kot je bilo pokazano, za isti kulturni prostor, spomenik pa je res mogel priti iz Panonije v sosednjo Karantanijo. Ob tem besedilu lahko soglašamo z Miklošičevim mnenjem o zgodnji narečni členitvi karantanske in panonske slovenščine, ki se kaže tudi v sodobnih govorih koroške in panonske narečne skupine kot posledica zgodnjega različnega razvoja.³⁰

2. Izvirno izrazijsko besedje je bilo v času nastanka BS II še splošnoslovensko (tudi karantansko); vendar se je po 10. stol. spričo naraščajočega nemškega vpliva, ki se je v osrednjem slovenskem prostoru, v ustni obredni praksi stopnjeval vsaj do obdobja protestantizma, bilo izrinjeno iz slovenskega besednega sestava. Ta vpliv dokazujejo tudi nekatere neustrezne slovenske tvorbe izrazov. Dve pomenski kategoriji sta npr. tvorjeni po istem besedotvornem vzorcu, imena za vršilce dejanj in imena za nosilce lastnosti: glagolska in deležniško-trpna podstava ter *obrazilo -nik: močnik* 'ki je mučen'; *verník*, 'ki je veren'; *stovarnik* 'ki ustvarja', *odrešenik* ki ni 'odrešen', pač pa 'ki pri naša odrešenje', *učenik* — ki uči, udeležen učenja. To izpeljavo je opazil že

²⁸ F. Grivec, Frisinski spomeniki v zarji sv. Cirila in Metoda, Ljubljana, 1942; Frisingensia I—V, SR 3 (1950), 107—124; Frisingensia VI, SR 4 (1951), 71—76.

²⁹ A. Isačenko, Jazyk a pôvod Frizinských pamiatok, Bratislava, 1943. Med raziskovalci Brižinskih spomenikov Grivca ne omenja, v uvodu svoje izdaje (str. 5) pa pravi: »Lutujem, že pred vytlačéním tejto štúdie som nemohl prečísť prácu ľubľanského univ. prof. Dr. Grivca, uverejnenú v ostatnom čísle Glasníka muzejskega društva«, a že som ju preto nemohol citovať.«

³⁰ Gl. opombo 7. Tem bolj, ker je Miklošič kot panonski Slovenec to izrazje moral poznati iz govorne izkušnje.

Jarnik³¹ in opozarjal na pravilne vzhodnoslovenske in druge slovanske tvorbe, kjer ni tovrstnih pomot (*močenik* 'ki je mučen' : *stvoritel* 'ki (je) stvori(l)', *tolažitel* 'ki tolaži').

Vse prikazano jezikovno in kulturnozgodovinsko ozadje se odraža tudi v najstarejših molitvenih obrazcih, nedvomno od začetka pokristjanjevanja ustaljenih v osrednjem in vzhodnem kulturnem prostoru; v zgodovinskem razvoju so podrejeni le minimalnim glasoslovno-oblikovnim spremembam narečnih razvojev slovenskega jezika; zelo obstojni so v njih prav strokovni izrazi. Primerjava kaže, da so razlike istih mest v obrazcu rezultat prevajanja po različni predlogi (v osrednjem predvsem latinsko-nemške, v vzhodnem latinske in grško-»staroslovenske«) in rezultat različne besedotvorne izpeljave izvirnoslovenskega izraza, ki pa je pogojena narečno.

V obravnavo so pritegnjeni predvsem najstarejši molitveni obrazci, ki morejo vsaj posredno osvetliti važna vprašanja, podmeno o začetni stopnji knjižnega, namerno stiliziranega upovedovanja v slovenskem jeziku v območju zahodnega in vzhodnega obreda (Karantanija, Kranjska : Panonija). Tipične tipološke razlike v izrazju so se ohranile v obrazcih: Pater noster, Credo, Confiteor, Ave Maria in Salve Regina, nadalje jih lahko zasledujemo v evangelijih in obrednih pesmih. Razlike so ohranjene tudi v cerkvenem koledarju — svetniški godovi, imena praznikov, krstna imena. V kranjskih in panonskih lekcionarjih 18. in 19. stol. se ob primerjavi različnih litanij kot zelo starih bogoslužnih ritmiziranih oblik³² terminološke razlike pokažejo izjemno plastično.

Vseh različic, ki jih lahko primerjamo od Brižinskih spomenikov dalje, spričo omejenega prostora ni mogoče navajati. Ob tej priložnosti primerjave konfiteorja opuščamo, ker so najstarejši primerki delno različni, izdelani po različnih predlogah (npr. I., III. BS, stiška obrazca, Alasijev obrazec iz l. 1607; drugače je oblikovan tudi najstarejši slovaški obrazec splošne spovedi, zapisan v začetku 15. stol., ta pa se ne ujema s češkima, kratkim obrazcem krumlovskih klarisij iz leta 1580, pa tudi ne z izjemno dolgim obrazcem splošne spovedi iz kartuzijanskega samostana Královo Pole pri Brnu, s »starobrněnsko« formulo iz 15. stol.). V ponazorilo obravnavane problematike so pritegnjeni le obrazci Pater noster, Credo in Ave Maria, delno Salve Regina, ker so ti v jeziku osrednjega tipa zapisani kakor najstarejši češki obrazci že v 14. stol. Njihovo jezikovno preobrazbo lahko zasledujemo v katekizmih, lekcionarjih in molitvenikih že od Trubarja (očenaš in vera sta že v Katekizmu 1550), predvsem pa od Čandkovih Evangelijev inu listuv 1613 dalje do uvedbe »novih oblik« (1850—1854), ko je tudi v obrednem jeziku osrednjega tipa sprejeta skupna slovenska knjižna norma. Obrazce vzhodnoslovenskega knjižnega tipa preverjamo v istih obrednih besedilih od Petretičevih Svetih Evangeljov (1651) do Dajnkovih in Krempeljevih izdaj lekcionarja (do 1845), litanije

³¹ Jarnikovo pismo Primicu v Gradec, Celovec 14. Sept. 1811; F. Kidrič, Korespondenca Janeza Nepomuka Primica 1018—1813, Ljubljana, 1934, 104—108.

³² Litanije vseh svetnikov so nastale v VII. do IX. stol., lavretanske v XII. Najstarejši je nagovor Kyrie eleison, ki se moli na začetku, drugi nagovori in prošnje so kasnejši. Gl. Enciklopedija Leksikografskog Zavoda 4, 1959; Slovník literární teorie, Praga — Brno, 1977. Gl. še I. Grafenauer, Najstarejši slovenski »kirielejsoni«, ZD I, 1980, 219—233; »Ta stara velikonočna pejsen« in še kaj, ZD I, 1980, 235—314. O čeških »krleših« (Hospodine pomiluj ny!) gl. A. Škarka, Nejstarší česká duchovní lyrika, Praga, 1949 (prekmursko Gospodne smiluj se).

in Salve Regina, molitveni obrazec iz 12. stol. (kot liturgični obrazec iz l. 1135, pesem pri procesijah, izvira iz cistercijskega samostana Cliny v Franciji)³³ pa v posameznih izdajah lekcionarjev in molitvenikov do opustitve vzhodno-slovenskega knjižnega izročila v Prekmurju, »starine« v izrazju pa so v sodobnosti značilne le še za slovenska obredna besedila v Porabju na Madžarskem.

Zgledi očenaša:

*Rateški-Celovski rokopis (1362—1390):*³⁴

Oča naš kir si v nebesih *posvečenu* bodi tvoje ime pridi bogastvu tvoje bodi vola tvoja kakor v nebesih ino na zemli. Kruh naš vsedani daj nam danas ino odpusti nam dalge naše kakor ino mi odpusamo našem dalnikom ino nas ne vupelaj v ednero iskusbo le nas reši od zlega.

P. Trubar, Katekizem (1550):

Oča naš kir si v nebesih *posvičenu* bodi tuje ime pridi k nam tuje kraljestvu izidi se tuja vola koker v nebi taku tudi na zemli. Daj nam danas naš vsagdani kruh inu nam odpusti naše dalge koker mi odpusčemo našim dalžnikom inu nas ne vpelaj v to iskušno samuč nas reši od zlega.

G. Alasia da Sommaripa, Vocabolario Italiano — sloveno (1607):

Oča naš kir si v nebesih *posvečeno* bude tojo ime pridi tojo kraljestvo izidi se toja volja koker na nebe tako na zemlje. Danas nam daj naš vsakdanji kruh inu odpusti nam naše duge koker mi odpusčemo našim dužnikom inu nas ne vpelaj na skušo ma oriši nas od hudega.

O. Hipolit, Evangelia inu lystuvi (1715):

Oča naš, kir si v Nebesih, *posvečenu* bódí tvóje imé. Prídi k nam tvóje Kraljéstou. Isydí se tvója vólja, kakòr na Nébi, takú na sémli. Daj nam danàs naš vsakdájni kruh. Inu nam odpústi naše dolgé; kakòr mi odpúsčamo našim dolžnikom. Inu nas neopélaj v skušnjávo. Témúč nàs réjši od zlégja, Amen.

J. Japelj, Listi inu evangeliji (1787):

Oče naš, kir si v nebesih. *Posvečenu* bodi tvoje ime. Pridi k nam tvoje kraljestvo. Zgodi se tvoja volja koker na nebi, taku na zemli. Daj nam danas naš vsakdanji kruh. Inu nam odpusti naše dolge, kakor mi odpusamo našim dolžnikom. Inu nas ne vpeli v skušnjava. Temuč nas reši od hudiga. Amen.

V. Vodnik, Keršanski napuk za ilirske dežele (1811):

Oče naš, kir si v nebesih. *Posvečeno* bodi tvoje ime. Pridi k nam tvoje kraljestvo. Izgodi se tvoja volja kakor v nebesih tako na zemli. Daj nam danas naš vsakdanji kruh. Ino odpústi nam naše dolge, kakor tudi mi odpúsamo našim dolžnikom. Ino nas ne vpelaj v skušnavo. Temoč reši nas od hudiga. Amen.

Različice nas obveščajo o glasoslovnih narečno pogojenih značilnostih obrazca, utrjenega v različnem časovnem obdobju — in različnem narečnem prostoru. Ne glede na razlike na glasoslovni ravni pa je za vse navedene (in

³³ A. Škarka, Nejstarší česká duchovní lyrika, Praha, 1949.

³⁴ Besedila obrazcev so zaradi različnih pisav in pravopisnih norm posameznih izdaj Evangelijev prečrkovana (rokopisni obrazci po dosedanjih objavah). Glej še: J. Koruza, Starogorski rokopis in oživitve vprašanja pismene tradicije v srednjem veku (soočani najstarejši obrazci osrednjega knjižnega tipa), JIS 29 (1973—74), št. 6—7, 204—211. Gorenjsko podlago starogorskega rokopisa utemeljil prav tam T. Logar, Starogorski slovenski rokopis iz konca 15. stoletja, str. 192—198. S tem so pojasnjene stične točke med Rateško-Celovškimi in Starogorskimi rokopisom. Istotam stilno-skladenska analiza obrazcev B. Pogorelec.

nenavedene) različice osrednjega slovenskega jezika značilen nespremenljivi vzklični skladenjski vzorec: *posvečeno bodi tvoje ime*, prav tako je za vse obrazce značilna tožilniška vezava z glagolom dati: *Kruh naš vsedani daj nam danas*. Spreminja se le besedni red (členitev po aktualnosti) stavčnega vzorca, ne pa vezava. Izraza, ki se nadomeščata z »mlajšimi« besedami, sta predvsem *zlo (zlega — hudiga)* in *iskusba (iskušna, skuša, skušnjava — besedotvorne različice)*; *bogastvo* v pomenu *kraljestvo* se — kot znano — pojavlja kot arhaični »neustrezni« prevod v času, ko prvotni slovenski jezik še ni imel v svojem besednem sestavu besede *kraljestvo* (*Karel — kralj* šele v 8. stol).

Prav tako nespremenljivi so primerki istega molitvenega obrazca v vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku. Slovenski obrazci so soočani tudi s starejšim kajkavskim in najstarejšim češkim očenašem (rokopis iz let 1360–1380), ki časovno sovпада s prvim slovenskim zapisom. Opozarjamo tudi na primerjave očenaša v Bohoričevi slovnici (1584).

Izhodišče teh obrazcev je, kot je bilo nakazano, starocerkvenoslovanski prevod.

*Zografski evangelij, Luka XI, 1–9:*³⁵

Otče naš, iže jesi na nebes'h, da svetit se ime tvoje, da pridet cjesar'stviye tvoje, da bodeš volja tvoja jako na nebesi i na zemlji. Hljev naš nadnev'ny daj nam na v'sjak d'n. I ostavi nam grjehy naše, ibo i sami ostavljam v'sjakomu dl'zniku našemu, i ne v'vedi nas v' iskuš'en'je, n' izbavi ny ot neprijazni.

*Savina knjiga, Matej VI, 9–13:*³⁶ (le drugi del, ki se razlikuje):

Hlěbъ našъ nastavъšago dne. daždъ namъ dnъsъ. i ostavi namъ dlъgy naše. jako i my ostavlēmъ dlъžnikomъ našimъ. i ne v'vedi nasъ vъ napastъ. nъ izbavi nasъ otъ neprijazni. jako tvoje jestъ cēsars'tviye i sila i slava. vъ vьky Aminъ.

P. Petretić, Sveti evangeliomi (Gradec, 1651):

Oče naš, ki si na Nebesah; svēti se Ime tvoje, pridi kraljevstvo tvoje, budi volja tvoja, kak na nebe, tak i na zemlje. Kruha našega vsakdenjega daj nam denes, i odpusti nam duge naše, kak i mi odpuščamo dužnikom našim, i ne vpelaj nas v skušavanje, neg'oslobodi nas od zla. Amen.

Št. Kūzmič, Nupi zákon (Halle, 1771):

Oča nas, ki si v Nebesaj. Svēti se ime tvoje. Pridi Králestvo tvoje, bojdí vola tvoja kako je v nebi tak i na zemli. Krúha našega vsakdenšnjega dáj nam ga dnes i odpústi nám dugé naše, káko i mi odpúščamo dužnikom našim. I ne vpelaj nás v skušávanje, nego sloboudi nás od húdoga. Ar je tvoje Králestvo, i mouč, i dika na veke.

M. Kūzmič, Sveti evangeliomi (Sombatel, 1804):

Oča naš, kí si v Nebesaj, svēti se ime tvoje. Pridi Králestvo tvoje. Bojdí vola tvoja, kak na nebi, tak i na zemli. Krúha našega vsakdenešnjega dáj nám ga dnes. I odpústi nám dugé naše, kako i mí odpúščamo dužnikom našim. I ne vpelaj nás v skušávanje. Nego osloboudi nás od húdoga. Amen.

A. Škarka, Nejstarší česká duchovní lyrika (Praga, 1949):

Otče náš, jenž jsi v nebesích! Osvět' se jmě tvé! Přid králeství tvé! Bud' vůl'a tvá jakož v nebi i v zemi! Chlěb náš vezdajší daj nám dnes! I odpust' nám dluhy naše, jako i my odpúščiemy dlužníkóm našim! I neuvod' nás u pokušení! Ale zbav ny ot zlého! Amen.

³⁵ J. Hamm, Staroslovenska čítanka, Zagreb, 1971, 7.

³⁶ V. Ščepkin, Savina kniga, Gradec, 1959, 58.

V vseh navedenih obrazcih se pojavlja vzključni stavek: *sveti se ime tvoje*, v kajkavskem in prekmurskem obrazcu pa zasledimo ob glagolu dati vezavo z roditeljskim (delni roditelj): *Krūha denešnjega dáj nam ga dnes* (s podvojitvijo predmeta: *krūha — ga*). Obe mesti se razlikujeta od skladajnske razrešitve v osrednjem tipu slovenskega knjižnega jezika. Tudi v navedenih obrazcih je vidna izmenjava nekaterih izrazov: (*iskušenje — napast, skušanje — skuševanje — pokušenje; hleb — kruh; v'vedi — vpelaj — uvod; nadnev'ny — vsakdenji — vsakdenešnji — vezdajši; ot neprijazni — od zla — od hūdoga, ot zlého; izbavi — oslobódi — osloboudi — zbav*).

Kredo, Rateški-celovski rokopis (1562—1590):

Jast verujo vu boga očo | vsemogočiga stvarnika nebes ino zemle | ino vu Jezusa Kristusa | nega sinu ediniga našiga gospudi | kir je počet od svetiga duha | rojen iz divice Marije | martran pod Poncio Pilatušem | na križ raspet | martav ino vu grob položen | dolu jide k paklu | na tretji dan gori vstaa od martveh | gori jede v nebesa | sejdi k desnici boga oče vsemogočiga | od todi ima priti soditi žive ino martve. Jast verujo vu svetiga duha | svetiga karšanstou | obćino svetikov | odpuščenje grehov | vstanje života ino večni leben.

G. Alasia da Sommaripa, Vocabolario Italiano — sloveno (1607):

Jest verjem u Boga Očeta vsegamogočiga stvarnika nebes, inu zemlje. I u Jezusa Kristusa sinka njega jediniga gospodi našiga. Kir je spočet od svetiga Duha, rojen od divice Marije. Martran je pod Poncion Pilatužom, na križ je raspet, s križa je snet, merteu je u grob položen. Pred pakou je šou, na treči dan je od smerti vstau. Stopeu je na nebesih, sedi na desnico Boga Očeta vsegamogočiga. Od tud ima prit suditi žive, inu martve. Verjem u svetiga Duha; svetu Kerstjansko Cirkvu. Gmajno svečeničnou. Odpuščanje od grihou, vstanje tiga telesa v ečnon leben. Amen.

O. Hipolit, Evangelja inu lystuvi (1715):

Jést vjérujem v Bogá Očéta vsigamogóčniga stvárnika Nebés inu zemlé. Inu v Jezusa Kristusa sinú njega ediniga, Gospóda našiga. Kir je spočet od svétiga Duhá, rójen iz Marije Divice. Těrpil pod Pónciom Pilátužom, križan, vměrl, v grob položen. Doli je šál h peklú, na třetji dan spet góri vstal od měrtvih. Góri je šál v Nebésa. Sedi na desnici Bogá Očéta vsigamogóčniga. Od vúnod ima priti soditi te žive inu měrtve. Jest vjérujem v svétiga Duhá, eno světo katóliško cěrkou, gmájno tih svetníkou, odpuščanje tiga gréjhov, vstájanje tiga živóta inu tu věčnu žiolénje, Amen.

V. Vodnik, Keršanski navuk za ilirske dežele (1811):

Vérujem v Boga Očéta vsiga mogóčniga Stvarnika nebes ino zemle. Ino v Jezusa Kristusa sinu njega ediniga, Gospóda našiga. Ktir je spočet od svétiga Duha, rojen iz Marije Device. Terpel pod Poncjom Pilátužom, križan bil, vměrl, ino v grob položen. Doli je šel k peklam, třetji dan od smerti vstal. Gori je šel v nebesa, sedi na desnici Boga Očéta vsiga mogóčniga. Od ondot bo prišel sodit žive inu merteve. Verujem v svetiga Duha, Sveto katolíško cěrkou, gmajno svetníkov, odpušanje gréhov, gori vstajenje mesa, věčno življenje. Amen.

Obrazec je daljši, zato v njem zasledimo več arhaičnih, pa tudi mlajših narečno opredeljenih pojavov predvsem na morfonološki ravni (*verujo — verujem, sinu — sina, gospudi — gospoda; ima priti — bo prišel; gori vstaa — stopen je, šal je v nebesa; rojen od — iz itd.*). Izpostaviti je namen predvsem tiste pojave, ki se v osrednjem in vzhodnoslovenskem tipu knjižnega jezika stalno razlikujejo in dokazujejo dvojni različni izvor obrazca, ne glede na kasnejše narečno pogojene morfonološke in besedotvorne razlike. Gre za bese-

dotvorne izpeljanke: *stvarnik, gospod, svetik, življenje, vstajenje mesa, občina*; za izmenjavo prvotnih izvirnih izrazov z besedo, prevzeto iz nemščine: *mar-tran, gmajna, leben*. Predvsem arhaično pa je izražanje s trpnikom: *na križ razpet, s križa snet — križan, mrtev je v grob položen*.

P. Petretič, Sveti evangeljomi (Gradec, 1651):

Verujem vu Boga Otca vsamogučega Stvoritelja neba i zemljé. I vu Jezusa Kri-stusa sina njegova jedínoga, Gospoda našega, ki je prijet od Duha svétoga, rođen od Marije Device. Muku je terpel pod Poncušem Pilatušem; razpet, vumerl, i pokopan je. Ztúpil je dole na pekle, tretí den je gore stal od mertvih. Zastúpil je na Nebésa; sedí na desnicu Otca Boga vsamogučega. Od onud hoće priti súdit živeh i mertveh. Verujem vu Duha svétoga, svétu Církou Kerščansku Katoličan-sku, Svéteh občinstvo, grehov odpúšćanje, Tela gore stanenje, i žitek vekivečni Amen.

M. Kůzmič, Sveti evangeljomi (Sombatelj, 1804):

Jaz vŕjem v ednom Bougi, Oči vsamogoučem, stvoriteli Nébe i zémle. I vu Jezusi Kristuši Sini njegovom jedínom, Gospoudi našem. Kí se je poprijao od Dühá svétoga, porodó se je od Divice Marije. Moko je trpo pod Ponciuš Pilátušom. Raspét je, mro je, i pokopan je. Stoupo je doli na pekle, na trétíj den je od mrtvi gori stano. Stoupo je v Nebésa, sedí na desnici Bogá Očé vsamogučega. Odnet pride soudit žive i mrtve, Vŕjem vu svétom Dúhi. Svétó krščánsko katoličánsko Mater Cérkev. Svécov občinstvo. Grejhov odpúšćanje. Tejla gori stanejnje, i žitek vekivečni. Amen.

A. Skarka, Nejstarší česká duchovní lyrika (Praga, 1949):

Věři u Boha Otcě všemohúcieho, stvořitele nebe i země, i v Jezukrista Syna jeho jediného Pána našeho, jenž počat jest z Ducha svatého, narozen z Marie Panny, trpěl pod Ponským Pilátem, ukřižován, umřel i pohřben, stúpil do pekel, třetí den vstal z mrtvých, vstúpil na nebesa, sedí na pravici Boha Otcě všemohúcieho, ottud přide súdit živé i mrtvé. Věři v Ducha svatého, svatú církev obecnú, svatých obcovánie, otpuštění hřiechův, těla vslánie i život věčný. Amen.

Navedeni češki obrazec je iz leta 1376 (sborník T. Štítného »O viere«); ohranja le del »staroslověnskíh« izrazov (*stvořitel, tělo, život*). Škarka domneva, da gre za »predelavo« kakšnega starejšega češkega obrazca (str. 10–11). Rateški-Celovski obrazec iz istega obdobja (14. stol.) ohranja več oblikoslov-nih, skladenjskih in izraznih arhaizmov kot staročeški.

Ave Marija, Rateški-Celovski rokopis (1562–1590):

Češčena si Marija, gnade palna, gospod s tabo žegnana si mej ženami ino žegnan je sad tvojga telesa.

G. Alasia da Sommaripa, Vocabolario Italiano-sloveno (1607):

Cešena si Marija, gnade si pouna. Gospud je s tabo; žegnana si ti mej vse ženami, žegnan je toj sad tojga telesa Jezus. Sveta Marija mati božja moli za nas grešnike sada, inu v ura od smerti naše. Amen.

O. Hipolit, Evangelja inu lystuvi (1715):

Ceščena si Marija, gnade polna, Gospúd je s tabo; žégnana si mej ženámi, inu žegnan je ta sad tojga telesa Jezus Kristus. Svéta Marija Mati Bóžja, prósi za nas vbože gréjšnike sedáj, inu na našo smèrtno úro. Amen.

J. Japelj, Listi inu evangelij (1787):

Cešena si Marija, gnade polna, Gospod je s tabo. Ti si žegnana med ženami, inu žegnan je ta sad tvojga telesa, Jezus. Sveta Marija Mati Božja prosi za nas grešnike, sedaj, inu na našo smertno uro. Amen.

Obrazec je mlajši; kot ljudska molitev se je razširil šele po pariški sinodi leta 1198, ki je določila, da naj se moli za očenašem in vero (o tem glej A. Škarka, 11—13). Osrednji in vzhodni obrazci se razlikujejo v nekaterih izrazih (češčena — zdrava, gnada — milost, žegnana — blagoslovljena, sad — plod). Vzhodnoslovenski obrazec ohranja izvirno slovensko besedje, v osrednjem so se uveljavile iz nemščine prevzete besede. Prvi del je vzeti iz evangelija in se torej lahko navezuje na zgodnji prevod v panonskem kulturnem prostoru.

P. Petretić, Sveti evangeljomi (Gradec, 1651):

Zdrava budi Marija, milosti puna, Gospon je z tobom, blagoslovljena ti mej ženami, i blagoslovljen sad vutrobe tvoje. Jezus Kristus. Sveta Marija Mati Bozja, moli za nas grešnike, vezda i vu ore smeri naše. Amen.

M. Küzmič, Sveti evangeljomi (Sombotelj, 1804):

Zdrava boji Marija, milošče puna; Gospon je stebom, blagosloplena si ti med ženami, i blagosloplen je sad tepla tvojega Jezus. Sveta Marija Mati Boža, moli za nas grešnike, zdaj i vu vori smrti naše. Amen.

A. Škarka, Nejstarší česká duchovní lyrika (Praga, 1949):

Zdráva, Maria, milosti plná, Hospodin s tobú! Blažena jsi ty mezi ženami i blažený plod břicha tvého! Amen.

V Stiškem rokopisu (1428—1440) je prvič v osrednjem obrednem jeziku zapisana tudi Salve Regina, kar glede na izvor obrazca ni slučaj. Vendar je obrazec prepleten z bohemizmi, ki nekatera mesta pomensko zabrišejo, ker je zapisovalec — češki menih, cistercijan — le delno osvojil slovenski molitveni obrazec. Čistejšo jezikovno podobo nam je ohranil Krelj (Otročja Biblija, 1566), čeprav jo navaja v polemičnem sobesedilu. V obeh različicah so vendarle ohranjeni nekateri arhaični izrazi (*milost, milostiv, život, odvetnica* ter deležniške oblike *tožeč, jokajoč, otroci te Eve*; vzhodnoslovenske različice in češka iz konca 14. stol. poznajo le izraz *deca*).

Salve Regina, Stiški rokopis (1428—1440):

Čestjena bodi Kraljeva, Mati te milosti, života sladkosti ino naš trošt. Čestjena si! Mi k tebe vpijeme, tuježalni otroci te Eve, mi k tebe zdihujeme, klagovice (klagovati) ino plačeč (v) te dolinje teh slz. Obto ti, naše odvetnice, (ti) k nam obrni ti milostive oči ino Ježiše, žegnanega sadu tvega telesa, ti nam prikaži po tom tujstvu, O čista, o milostiva, o sladka mati Marija (J. Grafenauer, ID, str. 135).

S. Krelj, Otročja Biblija (1566):

Zdrava o kraljica, mati te milosti, život, sladkost inu upanje naše, zdrava! K tebi vpijemo stranici sinovi Epini, k tebi vzdihemo tožeč inu jokajoč v té, solznem dolu. Nato teda, o ti naša odvetnica, une tvoje milostive oči k nam obrni inu Jezusa, žegnani sad tvojga telesa po tim strnjenji ali revi nam pokaži, o milostiva, o dobra, o sladka Divica mati Marija (J. Grafenauer, ID, str. 135).

Kniga molitvena, bogaboječim dušam dana. Stároslovenska (Gradec, 1846):

Pozdrávljena boji kralica, mati milosti, žvlejnje, sladkost i vüpanje naše boji pozdrávljena! K tebi kričimo zapuščena Epina decá. K tebi zdihávamo žalostni i objokani v toj skuznoj dolini. Zato obrni naša pomočnica! svoje milostivne oči na nás ino pokáži nám po tom nevolnom žvlejnji Jezusa, blagoslopleni sad tvojega tepla. O milostivna, o dobrotivna, o sladka Divica Marija!

A. Škarka, *Nejstarší česká duchovní lyrika* (Praga, 1949):

Zdráva, Královno milosrdenství, živote, sladkosti i naše nádeje, zdráva! K tobě voláme vypověděny děti Eviny, k tobě vzdycháme, lkající a plačící, v tomto slzibém údolí. A protože, řečnice naše, tě tvoji milosrdnej oči k nám obrat! A Ježíše požehnaného, plod břicha tvého, nám po této půsci ukaž! Ó milostivá, ó dobrotivá, o přelastná Matko Boží! Amen.

Iz primerjave je razvidno, da ima stiški obrazec največ iz nemščine prevzetih izrazov (*trošt*, *klagovati*, *žegnan*), kalkiran pa je tudi svojilni rodilnik s členom (*Mati te milosti, o te dolinje teh slz, po tom tujstvu*), značilna pa je tudi začetna vzklična predikativna trpna zveza (*česčena bodi*), ki se v izrazju ujema z začetkom obrazca Ave Marija (v drugih navedenih primerkih *zdrava*, pozdravljena *bodi*), vidna pa so tudi razhajanja na mestih z narečno-jezikovno različnimi »kontaktnimi sopomenkami« (*tuje žalni otroci — stranici sinovi Evini — zapuščena Evina deca — vypověděný děti Eviny*; Japelj ima na istem mestu *zapuščeni otroci te Eve*, namesto *odvetnica* že mlajši, razumljivejši izraz knjižnega izvora — *besednica*; *život* je prav tako nadomeščen z mlajšo tvorbo — *življenje*).

J. Japelj: Litanije od vsih spetnikov

M. Küzmič: Litanije vsej Svécov

Kirie elejson

Oče z Nebes vsigamogočni Bog

(*psmili se čez nas*)

Sin vsiga svejta rešni Bog

Sveta Trojica en sam Bog

S.Mati Božja (za nas Boga prosí)

Vse Svete Verse izpeljanih Duhov

(za nas Boga prosite)

S. Joanes Karstnik (za nas Boga prosí)

Vsi Spetniki, inu Spetnice Božje

Vsi S. Jogri Gospodni

Vsi S. Nedolžni Otročiči

Od tvoje jeze (odreši nas o Gospod)

Od nagle inu neprevidene smrti

Od skušnjav tiga Hudiča

Od jeze, sovraštva, inu vse hude vole

Od duha te nečistosti

Od bliska, inu hudiga vremena

Od večne smerti

Skuzi Skritnost tvojga svetiga

človeškiga postajenja

Skuzi tvoj prihod

Skuzi tvoje Rojstvo

Skuzi tvoj križ, inu terplenje

Skuzi tvoje čudnu vnebuhojenje

Skuzi prihod Troštartja S. Duha

Na dan te sodbe

De vsim našim dobrotnikam te večne

dari dodejlíš

De vsem vernim dušicam ta večni

pokaj šenkaš

Jagne Božje, kir vsiga svejta grehe

odjemleš (zanesi nam o Gospod)

Gospodne smiluj se

Oča Boug Nebeski

(*smiluj se nám*)

Sin Boug Odküpíteo svejta

Svéto Trojstvo eden Boug

Svéta Bogá Rodica (*moli B. za nas*)

Vsi světi dühovni Rédi

(*molte Bogá za nás*)

Světi Ivan Krstíteo (*moli...*)

Vsi Spéci i Spetice Bože

Vsi S. Vučeničke Gospodnovi

Vsa S. Drouvna Deca

Od srditosti tvoje (*Osloboudi...*)

Od nágle i nepřipravne smrti

Od mrežj vrážji (h)

Od Srdá, odürjávánja i hude voule

Od dühá nečistouče

Od točé, i vsega pogibelnoga ou

zráki zburkanja

Od smrti vekivečne

Po skrovnom z Človekom postanejnji

tvojem (*Osloboudi nás Gospodne!*)

Po tvojem přišestji

Po tvojem narodnjenj

Po križi, i moki tvojoj

Po čudnom v Néboidenji tójem

Po přišestji Dühá světoga

Na Dén soudnji

Da našim dobročinitelom vekivečna

dobra daruješ

Da vsejm vörním preminoučím

Dušicám mér vekivečni daruješ

Ágnjec Boží, kí odjímleš grejhe

Svejta, (*odpusti nám Gospodne!*)

Najbolj zgovorne so glede razvoja osrednjega in vzhodnoslovenskega obrednega izrazja litanije. Med najstarejšimi so Litanije vseh svetnikov, za njimi Lavretanske. Obojne so natisnjene v najstarejših lekcionarjih, v Knigi molitveni M. Küzmiča (predelane izdaje iz leta 1846, 1913, 1930, ki so bile upoštevane), še vrsta drugih, gotovo uvrščenih tudi v »krajske« molitvenike 18. in 19. stol, upoštevati pa bo treba tudi še Gutsmanove in Jarnikove izdaje obrednih besedil, kjer prihajajo do izraza nekatere drugačne razvojne in izrazne značilnosti koroškega deželnega prostora.

V prikaz vključujemo predvsem »verze« z besedotvorno različno izoblikovanimi izrazi starejšega izvora in različnimi skladenjskimi »razrešitvami« (v Japljevih Listih inu evangelijskih, 1787, in Svetih evangelijskih M. Küzmiča, 1804, druga izd.).

V obrednih besedilih skupnega slovenskega knjižnega jezika, ki se je v prvi polovici 19. stol. prenavljal in ustaljeval po načelih Kopitarjeve in Metelkove slovnice, sta se tako obredno izrazje kot skladnja »obnavljala« ob vzhodnoslovenskih obrednih besedilih. Stare, iz nemščine prevzete besede so bile v veliki meri nadomeščene z vzhodnoslovenskimi: *žegen* — *blagoslov*, *trošt* — *upanje*, *nada*; *rajtinga* — *račun*, *grevinga* — *kes*, *kesanje*; *ofer* — *dar*, *darovanje*; *joger* — *apostol*, *gnada* — *milost*; *marternik* — *mučenik*, *gmajna* — *občina*, *občestvo*, *špejgel* — *(o)gledalo*, *križ* — *razpelo*, *šac* — *kinč*, *tavžent* — *jezero*. Na novo knjižno tvorbo izrazov so vplivali tudi besedotvorni vzorci vzhodnoslovenskega knjižnega jezika: *pučenik* → *učitelj*, *vodnik* → *voditelj*, *zbošanje* → *poboljšanje*, *bloud* → *zabloda*, *pogübel* → *poguba*, *vetina* → *orelec*, *prigliha* → *prilika*, *božanstvo*. To bo treba še vse raziskati, tudi obseg prevzema sopomenskih izrazov: *sluga*, *voza*, *protivnik*, *pogan*, *veličanstvo*, *prorok*, *kip*, *svedok*. Zanimivo prepletanje osrednje- in vzhodnoslovenskih obrednih izrazov zasledimo v nabožnih delih vzhodnještajerskih piscev, Dajnka Kremp-lja; značilna so zlasti prizadevanja A. M. Slomška, ki je želel v obrednem jeziku ohraniti del panonskih in tudi koroških besednih značilnosti. Zavestno izločanje nesprejemljivih prevzetih izrazov je v obrednih besedilih že ob koncu 18. stol. v Japljevem prevodu Biblije, lekcionarja in katekizma, v koroški različici knjižnega jezika pa predvsem v delih O. Gutsmana (Krestjanske resnice, 1770). Oba sta poznala Küzmičev Nouvi Zákon, Gutsman tudi kajkav-ske vire. V drugi polovici 19. stol. se je tudi izrazje drugih strok³⁷ vzgledovalo in prenavljalo ob močnem deležu »staroslovenščine«. Ob 1000-letnici prihoda solunskih blagovestnikov na Moravsko in v Panonijo se je v želji po ohranitvi razvojne nepretrganosti s prvim slovanskim knjižnim jezikom na slovenskih panonskih tleh približevalo prvotnejši, izvirnejši slovenski besedotvorno-pomenski zgradbi.

Glede na nova spoznanja in prikazana jezikovna dejstva torej ni mogoče soglašati z mnenjem slovenskih literarnih zgodovinarjev, češ da jezikovno-kulturna dediščina učencev Konstantina in Metoda v slovenski prostor ni izžarevala in je ostala brez vpliva na zgodovinski razvoj slovenskega knjižnega jezika.³⁸ Posredno je vplivala na prenovo slovenskega besedišča, soudeležena

³⁷ M. Orožen, Oblikovanje slovenskega strokovnega izrazja (Ob Cigaletovem nemško-slovenskem terminološkem slovarju, Ljubljana, 1980), v objavi.

³⁸ Njihove sodbe navaja J. Koruza v razpravi Razumevanje in vrednotenje delovanja solunskih bratov v slovenski literarni zgodovini, Bogoslovni vestnik 45 (1985), št. 2, 163—182. O poznavanju jezika glagoljašev in njegovi rabi v območju škofije

je pri slovenjenju obrednega izrazja osrednjega knjižnega jezika od 16. stol. dalje zmerno, na prelomu 18. in 19. stol. zelo okrepljeno; v tem času sta soočani tudi oblikoslovna in skladenjska ravnina osrednjega in vzhodnoslovenskega knjižnega jezika in že dani predlogi za uvedbo »novih oblik« v zaželenem in nujnem skupnem slovenskem knjižnem jeziku kot slovnično enotnem sestavu.³⁹ V vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku se ta kontinuiteta v obrednem izrazju vzdržuje in tvorno razvija vse do opustitve prekmurskega knjižnega izročila po l. 1918, vendar v času, ko je svojo »prenovitveno« vlogo v osrednjem tipu knjižnega jezika že opravilo, v sodobnosti pa »izzveneva« v Porabju.⁴⁰

Koper gl. Cerkev na Slovenskem (»Latinske maše so bile le za meščane, vse podeželje je imelo staroslovensko bogoslužje (glagoljaši) vse do l. 1835«; Zgodovinski oris Koprške škofije, 244). — Gl. tudi J. Zor, Glagolska pričevanja na Slovenskem, Bogoslovni vestnik 45 (1985), št. 2, 183–191.

³⁹ M. Orožen, Janez Nepomuk Primic in njegovi nazori o normiranju skupnega slovenskega knjižnega jezika (v tisku, spominski zbornik S. Hafnerja, Gradec).

⁴⁰ Gl. prilogi iz Knige Molitvene 1913 in sodobne mašne knjižice porabskih Slovencev: *MOLIMO*. Primi óh rozpéti Jezus! etc zsalosztne Litanie, stere szan z mógócs-nov poboznosztjov zmolo na válo tvoje britke moke. Preporácsam ti one vu preszvéto szrécé tvoje i proszim Te po szkrovnosztí fszej tvoji mók, szmiluj sze nad menom i odpüsztí mi fsze grejhe! Szpómeni sze óh predrági Jezus! Keliko szí za méne grejsnika fscíno i pretrpo? Ne dáj telkoj lúbavi i moki brezi haszka na meni biti. Amen.

Litanie od preszvétoğa oltárskoga Szvesztva.

Goszpodne szmiluj sze!
Krisztus szmiluj sze
Goszpodne szmiluj sze!

Ocsa Bóg nebeszki,
Szin Bóg Odküpiteo szvejta,
Szvéti Dűj Bóg,
Szvéto Trojstvo eden Bóg,
Krűj Angelszki,
Bóg i odküpiteo szkriti,
Krűj z Boszánszkimi rescí
na szvéto Tejlo obrnyeni,
Sztálen Ádov,
Szpómenek Goszpodnove szmrí,
zpómenek Bozsánszke lúbavi,
Nájcsisztejsi Áldov,
Ágnyec nevtopeni,
Rejes z Tejlom vsinyena,
Bóg znami prebívájócsi,

Sztol nájcsisztejsi,
Mana szkriwna,
Nezrecsena szkrovnoszt nase vöre,
Pehár Bozsega blagoszlova,
Szvesztvo zsítek dávjájócsé,
Áldov nájszvetejsi,
Obilnoszt Bozsi dárov,
Dár ober vszej Bozsánszki dárov,
Nájszlatkejše goscenyé,
Vretina fsze dűhovne szladkocse,
Krsztesanszskim dűsicam rána od Bóga dána,
Pótni sztrosek mérajócsim,
Nájvékse csűdo,
Vrásztvo nemrtelnosztí,
Szvesztvo poboznosztí.

szmiluj sze nam!

MOLITEV PO SPOVEDI: Bog moj, kak dober si! Dűhovni óca so mi zavolo Jezusa odpüsztíli vse moje grehe. Znóvič sem tvoje dete. O Jezus, hvalim te! Molim te! Tebi iščem živetí, tebé bogatí. Jezus, Marija, Jožef, pomagajte mi, naj ne spadnem nazaj v grehe. — (Zmoli pokoro!) MOLBA: 1. V iméni Océ... Amen. Gospod, vči nas molíti! — 2. In naša vűsta bodo oznánjala tvojo hvalo. — 1) Dika bodi Oči... Dűhi Svetomi. 2) kak je bilo... veke. — Vsi: Amen. 1) Gospod, združimo se s tístim božim namenom, s šterim si ti sam po zemli dičo nebeskoga Očo in ga ešče dičiš v najsvetejšem Oltarskom svestvi. — 2) In ti darűjemo to vőro molbe. — 1) Naj se zdígáva, Gospod, naša molítev. 2) Kak kadilo pred tvojim licom — 1) Molimo: O Bog, ki si v čűrovíto Oltarskom svestvi — 2) tvojega trplénja spómenek nehao, daj nam,

Zanimivo, da je takó prostorsko in časovno razmejena dvojnost izrazja izpričana samo na slovenskih tleh, ki so bila v 9. stol. tako kruto presekalishče dveh tipov obrednega jezika. Kljub prevladi zahodnega obreda v preostalem slovenskem panonskem prostoru »staroslovensko« obredno izrazje ni izginilo; na tej plasti se je razvijalo novejšo, kot kaže zanimivo sinonimično-stilistično »sožitje« izrazja obrednih besedil v 18. stol.

Prenova besedišča in oblikovanje slovenskega znanstvenega izrazja v enotno normiranem, skupnem slovenskem knjižnem jeziku v drugi polovici 19. stol. (po »staroslovenskih« jezikovnih zakonih) pa je namerno jezikoslovno vodena in jo moramo ločevati od razvojnih potekov, ki so v zgodovinskem razvoju značilni za osrednji in vzhodnoslovenski obredni knjižni jezik.⁴¹

prosimo, skrivnost tvojega Tela in Krvi tak poštvati, da bomo sad tvojega odkupljenja v sebi stalno čutili. Ki živš in kraljš v edinosti Dühá Svétoga, Bog na vse veke. — Vsi: Amen. —

⁴¹ Za kolegialno pomoč, strokovna opozorila in strokovno literaturo o obravnavi obrednega izrazja pri Cehih in Madžarih se lepo zahvaljujem prof. dr. R. Večerki iz Brna in prof. dr. S. Barbariču; posebej še kolegici A. Lipovec, ki mi je potrebno gradivo iz Brna oskrbela. Posebna zahvala prof. A. Jakše iz Maribora za dva različna izvoda »Knjige molitvene«, ki ju je v Porabju rešila propada.

RÉSUMÉ

La langue rituelle en usage chez les Slovènes depuis le 16ème jusqu'à la fin du 19ème siècles comporte une terminologie ainsi qu'une structure syntaxique marquées par des différences de nature dialectale. Si on considère les énoncés des plus anciennes prières (Pater, Credo, Ave Maria, Confiteor, Salve Regina) les Litanies, les noms des fêtes et des Saints, ainsi que tout ce qui s'est conservé et matière de textes à partir de la fin du 18ème siècle on constate l'existence sur le territoire en question en fait de langue littéraire slovène élaborée de deux variantes types se développant indépendamment l'une de l'autre. D'une part le slovène central correspondant dès le 16ème siècle aux dialectes parlés dans la Carniole inférieure et supérieure ainsi qu'en Carinthie, provinces faisant alors partie de l'Autriche, d'autre part le Slovène oriental répondant au groupe des dialectes pannoniens, groupe qui a donné naissance à trois idiomes littéraires différents: au 16ème au kajkavien croate, au 18ème au slovène du Prekmurje, territoire se rattachant à l'Etat hongrois, au 19ème siècle enfin au slovène des Slovenske Gorice, celles-ci étant une partie de la Styrie inférieure, sous administration autrichienne. De la sorte, à partir de l'installation et de la conversion des Hongrois au 10ème siècle, deux centres de diffusion culturelle exercent leur influence sur la langue slovène.

Le christianisme s'est répandu parmi les Slovènes du nord-ouest vers l'est tout au long des 8ème, 9ème, 10ème siècles. L'évangélisation s'est faite, à partir de 811, avec comme point de départ Salzburg au nord de la Drave, au sud de celle-ci la point de départ étant Aquilée. Enfin la Principauté de Kocelj en Pannonie devait adopter de 867 à 874 la liturgie en langue slave ce qui donna lieu à une situation conflictuelle. Cependant malgré celle-ci et l'effondrement final de la Principauté on note un maintien périphérique de la terminologie paléoslave.

Les tendances premières quant à la formation de la terminologie religieuse se sont pour l'essentiel maintenues telles quelles dans les deux types de langue. Ni les circonstances politiques ayant conduit au démembrement du territoire entre l'Autriche et la Hongrie, ni les déplacements des limites des circonscriptions religieuses (diocèses épiscopaux et archiépiscopaux, d'une part, territoires relevant de tel ou tel monastère d'autre part) qui s'en sont suivis tant dans la partie autrichienne et pannonienne que dans la hongroise n'ont influé de façon notable sur le double caractère du développement de cette terminologie tel qu'on le constate dès le 9ème siècle.

Double caractère se manifestant comme suit. Le type central (Carinthie et Carniole) présente une préférence marquée pour la terminologie rituelle allemande qu'il adapte ou calque. D'où un abandon partiel des termes authentiquement slaves attestés dans les Fragments de Freisingen (exemples d'une part: *gnada*, *žegen*, *far*, *gajžla*, *Mutter Gottes* → *Mati Božja*, *Erlöser* → *odrešnik*; d'autre part *močenik* — *marternik*, *narod* — *folk*, *božji rab* — *far*, *božji stol* — *tron*, *krilatec božji* — *angel*, *lepoča* — *hofart*, *život* — *leben*). Les néologismes qui apparaissent aux 16ème, 17ème, 18ème siècles (tels que *ozdravlenik* — *Arca*, *Far* — *mašnik/duhovnik*) ainsi que l'adoption des termes en usage plus à l'est (*medenica* — *umivalna posoda*, *narod*, *snaga* — *okras*) correspondent à une préoccupation tendant à imposer une terminologie plus authentique (tant pour la Carniole que, surtout, pour la Carinthie vers la fin du 18ème siècle).

Le type littéraire oriental (kajkavien, langues du Prekmurje et des Slovenske Gorice, cette dernière en partie) conserve et développe la langue rituelle pannonienne et morave. Il y a continuité par rapport aux Fragments de Freisingen (le 2ème et le 3ème surtout) (*prišestje*, *slovo*, *rob*, *spasitel* etc.) en même temps que coïncidence frappante avec la couche paléoslave de la langue rituelle tchèque, du kajkavien, de la langue des glagolisants. Les emprunts faits au slave par la langue religieuse hongroise (*križ* — *kereszt*, *milost* — *malaszt* etc.) témoignent du degré d'unification atteint par la terminologie rituel le sur terrain anciennement paléoslave.

Selon que les textes des prières remontent à la tradition de Salzburg et d'Aquilée d'une part, ou à celle des missionnaires de Salonique de l'autre, se trouvent conservées des traces de l'original tantôt grec tantôt latin, une adaptation à l'un ou à l'autre étant permise par les ressources morphologiques de la langue en question. (dans le Pater: *posvečenu/o bodi* — *sveti se ime tvoje*; Credo: *stvarnik* — *stooritel*, *križan* — *raspet*; Ave Maria: *žegnana* — *blagoslovena*).